

De Keizer en de Koopman

Over hoe de Byzantijnse staat in de hoofdstad en de provincie omging met islamitische handelaren in tijden van oorlog (ca. negende – elfde eeuw)

Radboud Universiteit Nijmegen
Bachelorwerkstuk Geschiedenis

Pim van der Steen
s1008288

Begeleider: Maaïke van Berkel

Leerstoelgroep: Middeleeuwse geschiedenis

Aantal woorden: 9500

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Status Quaestionis en bronmateriaal	7
Het Byzantijnse Rijk en de Arabieren	12
<i>Core-periphery model</i> : hoofdstad en periferie	15
Constantinopel: <i>Basileuouosa</i> , Koningin der Steden	18
<i>Pandocheion en mitaton</i>	19
<i>Commerciële bloei</i>	21
Antiochië aan de Orontes	23
<i>Omgeving van de stad</i>	24
<i>Kommerkiarioi en andere staatscontrole in de periferie</i>	26
Conclusie	29
Bibliografie	32

*'Praise be to God, who made us to love what is in the hands of others, and others to love what is in our hands, so that trade is feasible, and with it mutual advantage and the possibility of communal life.'*¹

Al-Djahiz (781-869), Bagdad

Inleiding

Toen de islamitische profeet Mohammed stierf in 632 hadden de moslims de stammen van het gehele Arabische schiereiland via allianties aan zich verbonden, en Mohammeds opvolgers hadden grote plannen voor het jonge rijk. Na zijn dood breidde het islamitische kalifaat zich in een onvoorstelbaar snel tempo uit. Dertig jaar later, in 661, had het kalifaat de controle over oostelijk Noord-Afrika, de Levant, Irak, Iran en Syrië. Onder de Umayyadische dynastie (661-750) waren ook westelijk Noord-Afrika, Spanje en grensgebieden van hedendaags Afghanistan en Pakistan aan het grondgebied toegevoegd. Tijdens hun grote veroveringstocht kwamen de moslims in aanraking met vele andere volkeren en rijken, waaronder het Byzantijnse Rijk en Sassanidische Perzische Rijk. De Byzantijns-Sassanidische oorlogen van 476 tot 628 hadden beide rijken dusdanig verzwakt dat zij niet in staat waren de nieuwe islamitische vijand een halt toe te roepen. Na decennia van uitputtende externe en interne oorlogen viel het Sassanidische Rijk definitief in 651 als gevolg van de Arabische invallen. Het Byzantijnse Rijk hield stand, maar had het zwaar te verduren. Het had veel grondgebied verloren aan de Arabieren – Egypte, Libië, de Levant, Syrië, delen van Anatolië, vele eilanden – en Constantinopel werd tot driemaal toe belegerd door islamitische legers. Het lukte ze echter niet de stad in te nemen.

Begin negende eeuw behaalden de Byzantijnen hun eerste successen tegen de Arabieren. Aanvankelijk defensief, later ook offensief. Tijdens de regeerperiode van de zogenaamde Macedonische dynastie (867-1056) wisten zij delen van hun voormalige grondgebied te heroveren, waaronder Oost-Anatolië, Kreta en noordelijk Syrië.² De negende, tiende en elfde eeuw kenmerken zich door constante verschuivingen in de Byzantijns-Arabische machtsverhoudingen, waarbij beide rijken afwisselend het overwicht hebben. Het ondernemen van een campagne tegen de vijand ontwikkelt zich in de tiende eeuw zelfs tot een ware traditie, waarbij de focus niet ligt op het veroveren van grondgebied maar op de ideologische waarde

¹ Charles Pellat, *The Life and Works of Jahiz*, vert. D.M. Hawke (Londen 1969) 44.

² Voor alle voorgaande informatie zie: Walter E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge 1992).

van de strijd tegen de aardsvijand.³ Oorlog is destructief voor de bevolking en economie van de getroffen gebieden en rijken, maar de oostelijke mediterrane regio's bleken zichzelf snel te kunnen herpakken. Als gevolg van de Arabische invallen kwamen internationale handelsnetwerken tijdelijk stil te liggen, maar de invallen bleken niet destructief te zijn geweest voor regionale commerciële netwerken. Hoewel in de zevende en achtste eeuw talloze veld- en zeeslagen plaatsvonden, ontstonden op den duur ook goed onderhouden diplomatieke contacten en vruchtbare handelsrelaties tussen de Byzantijnen en islamitische gebieden. Deze relaties bloeiden in de negende en tiende eeuw verder op toen de destructieve aard van de oorlogen afnam. In toenemende aantallen bezochten moslimse handelaren Constantinopel, Thessaloniki en Kreta, en Byzantijnse handelaren werden zonder al teveel problemen onderdak geboden in islamitische steden zoals Alexandrië, Caïro, Damascus en Bagdad. Een curieuze situatie, handel drijven en oorlog voeren met hetzelfde volk. Het bestuderen van zowel de Byzantijnse als islamitische wereld is een te grote onderneming voor een onderzoek als deze. Daarom is gekozen om de focus te leggen op de Byzantijnse wereld. De hoofdvraag die hierbij gesteld wordt is: Wat maakte het mogelijk dat in de negende tot elfde eeuw Byzantijnen islamitische handelaren verwelkomden in hun steden, terwijl zij in een bijna continue staat van oorlog met elkaar verkeerden? Om de hoofdvraag zo goed als mogelijk te kunnen beantwoorden zal ook gekeken worden naar of commercie in het rijk een staatsaangelegenheid was dan wel een privé-aangelegenheid, of veranderingen van de intensiteit van de oorlogen invloed hadden op handelsrelaties, of er door de Byzantijnse staat onderscheid werd gemaakt tussen de islamitische handelaren op basis van hun gebied van herkomst, en of er regionale verschillen waren in de Byzantijnse omgang met islamitische handelaren. Op basis van een herziene versie van het *core-periphery model* – hier wordt later in het werk dieper op ingegaan – kan deze laatste vraag al beantwoord worden. In het Byzantijnse Rijk verschilde regionaal het karakter en de regulering van de Byzantijns-islamitische commercie, wat ertoe leidt dat het Byzantijnse perspectief niet onderzocht kan worden aan de hand van één stad of regio. Daarom is gekozen voor twee sterk van elkaar verschillende steden: Constantinopel, de hoofdstad van het rijk, en Antiochië, de hoofdstad van de meest oostelijke grensregio in de tiende en elfde eeuw.

³ Hugh Kennedy, 'Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid eleventh century' in: J. Shepard en S. Franklin eds., *Byzantine Diplomacy* (1992) 133-143, aldaar 133-134; John Pryor en Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of the Dromon: The Byzantine Navy ca. 500-1204* (2006) 41-42; Hugh Kennedy en J.F. Haldon, 'The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organization and society in the borderlands' (1980) in: Hugh Kennedy, *The Byzantine and early Islamic Near East* (2006) 79-116, aldaar 106-109.

Status Quaestionis en bronmateriaal

De corpus van historisch wetenschappelijk onderzoek naar de Byzantijnse wereld groeit al sinds de jaren tachtig gestaag. In combinatie met de toenemende wetenschappelijke interesse naar de middeleeuwse Arabische wereld sinds circa begin deze eeuw leidt dit tot nieuwe inzichten in de werkingen van de mediterrane wereld van de late oudheid en middeleeuwen. Het Byzantijnse Rijk en de verscheidende islamitische rijken vormen samen de invloedrijkste entiteiten in het Middellandse Zeegebied in deze periodes, met in het bijzonder de centrale en oostelijke mediterrane regio's. Om die reden is de interesse in onderzoek naar de gedeelde Byzantijns-islamitische wereld de afgelopen jaren gegroeid, en dit leidt onvermijdelijk tot nieuwe inzichten. Lang werd op basis van nu verouderde studies aangenomen dat de Arabische veroveringen zorgden voor destructie en discontinuïteit van de post-Romeinse mediterrane samenleving en dat Byzantijns-islamitische relaties uitsluitend vijandig van aard waren. Beide stellingen zijn door modern onderzoek bewezen foutief te zijn.

Een van deze oude en invloedrijke studies was die van Henri Pirenne. In 1937 werd postuum zijn werk *Mohamet et Charlemagne* gepubliceerd. Hetgeen daarin uiteen werd gezet kwam bekend te staan als de Pirenne-these. Begin twintigste eeuw was het heersende idee dat met de val van het Romeinse Rijk en invallen van Germaanse volkeren in de vijfde eeuw de oudheid ten einde kwam en de middeleeuwen begonnen. Pirenne verklaarde dit idee onjuist en stelde dat de breuk enkele tijd later plaatsvond, gedurende de zevende en achtste eeuw. De verbondenheid van de Romeinse wereld zou ook na de val van het rijk hebben voortbestaan in Europa en de mediterrane regio's. Volgens hem zouden niet de Germaanse invallen, maar de Arabische veroveringen een einde hebben gemaakt aan de eeuwenlange verbondenheid van het Middellandse Zeegebied. Europa, in de Pirenne-these verpersoonlijkt door *Charlemagne*, Karel de Grote, oriënteerde zich op het noorden met Aken als centrum. Dit gecombineerd met de komst van de Arabieren leidde tot een dusdanige cultureel-religieuze breuk met de oudheid om te spreken van een einde van die periode. Als gevolg van deze breuk kwamen volgens Pirenne ook commerciële activiteiten in de Middellandse Zee nagenoeg tot een stilstand.⁴

Pirennes stelling over de stilstand van commercie in de Middellandse Zee werd ook archeologisch ondersteund. John Hayes stelde aan de hand van archeologische vondsten dat handel vanuit het commercieel zeer actieve Cyprus in de zevende eeuw inderdaad tot stilstand kwam. Cyprus zou volgens hem zijn positie als handelscentrum in aardewerk hebben verloren na vele Arabische plunderingen en verwoestingen. Later bleek echter dat Hayes een verkeerd

⁴ Zie: Henri Pirenne, *Mohammed and Charlemagne* (1937).

oordeel velde over de zichtbare ontwikkeling van lokale en ambachtelijke productiemethodes op Cyprus. Zowel Marlia Mundell Mango als Ian Randall beschrijven hoe Cyprus heropgebouwd werd na de invallen en uiteindelijk weer opbloede tot strategisch handelscentrum in de oostelijke Middellandse Zee. Met de komst van Arabieren en de gedeeltelijke migratie van christelijke inwoners veranderden productiemethodes van aardewerk, wat Hayes verkeerd interpreteerde als een algeheel einde van de traditionele aardewerkproductie.⁵ Ook vermeldde Randall de al aangekaarte problematische situatie van historisch onderzoek in de twintigste eeuw betreffende de mediterrane wereld. ‘There has been an overreliance on Hayes’s 1972 work on late Roman pottery’⁶, om nog maar eens aan te tonen hoezeer deze en soortgelijke foutieve theses over een vermeende geografisch-culturele breuk in de Middellandse Zee hun doorwerking hebben gehad in dit onderzoeksveld.

Een ander fundamenteel probleem aan de Pirenne-these was dat het Byzantijnse Rijk niet voorkomt in zijn onderzoek. De islamitische Arabieren en de christelijke Europeanen waren voor hem de twee belangrijkste entiteiten in de mediterrane wereld en hun cultureel-religieuze tegenstellingen ondersteunen zijn these. Hodges en Whitehouse bouwden voort op de Pirenne-these en zij betrokken het Byzantijnse Rijk wel in hun onderzoek. Samen met Europa vormde het Byzantijnse Rijk het noordelijke christelijke deel van de cultureel-religieuze tweedeling van het Middellandse Zeegebied, waarbij het islamitische zuiden en oosten de tegenhanger was. Ook in dit onderzoek was de conclusie dat commerciële activiteit in de Middellandse Zee als gevolg van de Arabische veroveringen tot stilstand kwam.⁷ Ironisch genoeg vormen juist de Byzantijnen een essentieel onderdeel van de tegenargumenten die theses zoals die van Pirenne en Hodges en Whitehouse ontkrachten. Tegenwoordig zijn historici het erover eens dat commerciële activiteiten in de mediterrane wereld na de Arabische invallen niet tot stilstand kwamen maar juist bloeiden, en dat cultureel-religieuze verschillen een minder grote rol speelden dan aanvankelijk voorgesteld. Mede door het Middellandse Zeegebied niet te behandelen als een entiteit bestaande uit enkele macro-regio’s – continenten, rijken, christelijk dan wel islamitische gebieden – maar door het op te delen in talloze micro-regio’s, werd het mogelijk tot nieuwe inzichten te komen. Horden en Purcells *The Corrupting Sea* is

⁵ Marlia Mundell Mango, ‘Byzantine trade: local, regional, interregional and international’ in: Marlia Mundell Mango ed., *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries: The archeology of local, regional and international exchange, Papers of the Thirty-eight Spring Symposium of Byzantine Studies, St John’s College, University of Oxford, March 2004* (2009) 3-14, aldaar 4-5; Ian Randall, ‘Conceptualizing the Islamic-Byzantine Maritime Frontier’, in: A. Asa Eger ed., *The Archaeology of Medieval Islamic Frontiers: From the Mediterranean to the Caspian* (2019) 80-102, aldaar 85.

⁶ Randall, ‘Conceptualizing the Islamic-Byzantine Maritime Frontier’, 85.

⁷ Richard Hodges en David Whitehouse, *Mohamed, Charlemagne and the Origins of Europe* (1983).

het schoolvoorbeeld van hoe microregionalisme toegepast dient te worden op onderzoek dat zich richt op het Middellandse Zeegebied. Zij delen de mediterrane wereld niet op in macro groepen en vermijden het gelijkstellen van regio's met culturele, politieke, geografische en ecologische gedeelde kenmerken. Het Middellandse Zeegebied is, ondanks zijn ogenschijnlijk verbindende karakter, wetenschappelijk niet te behandelen aan de hand van macro-regio's. Tussen micro-regio's is er een relatieve verbondenheid waar te nemen, maar niet genoeg om te spreken van macro-regio's.⁸

Anderen sluiten zich aan bij de aanpak van Horden en Purcell. Zo schrijft Hugh Kennedy samen met J.F. Haldon dat de provincies van het Byzantijnse keizerrijk en islamitische kalifaat grotendeels economisch zelfvoorzienend waren. Een provincie kan gezien worden als een micro-regio binnen een macro-regio, het rijk waartoe het behoort. Randalls recente werk *Conceptualizing the Islamic-Byzantine Maritime Frontier* uit 2019 gaat nog verder wat betreft de autonomie en het karakter van grensprovincies. Hij stelde dat deze niet alleen economisch maar ook politiek-cultureel verschillen van de kern van een rijk. Zij gedragen zich niet naar de politieke status quo van het kerngebied waar zij bij horen. Hieruit voort kwam de theorie dat mensen in grensregio's als gevolg daarvan mogelijkheden zagen om de samenwerking aan te gaan met inwoners van gebieden buiten de grenzen van het rijk. Recent onderzoek heeft aangetoond dat dit inderdaad het geval was.⁹ 'The frontier was a barrier but also a point of contact'¹⁰, schreef El Cheikh in 2004. In de Byzantijns-islamitische grensgebieden blijkt een diffusie van cultuur, politieke ideeën, instituties, militaire technieken, materiële goederen en methoden van economische productie plaats te hebben gevonden. Dit werd al in 1971 door Obolenski geconcludeerd, en nu enkele decennia later vindt zijn studie eindelijk weerklank.¹¹

Zoals Randall heeft aangetoond kon de periferie los van de kern van het rijk opereren. In oorlogstijd konden handelaren alsnog grensregio's betreden terwijl het imperiale centrum deze handelaren weerde. Dit laatste is echter niet tot nauwelijks van toepassing op de Byzantijns-islamitische situatie, zoals blijkt uit de werken van Stephen Reinert en Oliva Remie Constable. In tegenstelling tot de uitspraak van Von Grunebaum in 1964, 'the Byzantine Empire did not tolerate a Muslim organization on its soil'¹², tonen Reinert en Constable aan dat er wel degelijk islamitische communes bestonden op Byzantijns grondgebied. In de grensstad

⁸ Peregrine Horden en Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea* (2000).

⁹ Kennedy en Haldon, 'The Arab-Byzantine frontier', 87-89.

¹⁰ Nadia el-Cheikh, *Byzantium viewed by the Arabs* (2004) 2.

¹¹ Dimitri Obolenski, 'Byzantine Frontier Zones and Cultural Exchanges' (1971), in: Dimitri Obolenski, *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe* (1982) 303-313.

¹² G. von Grunebaum, *Medieval Islam* (1964) 181.

Antiochië maar ook in Constantinopel, nota bene de hoofdstad van het rijk, huisde een aanzienlijke commune moslims. Ondanks de eeuwenlange Byzantijns-islamitische oorlogen waren handelaren uit islamitische gebieden welkom in de Byzantijnse hoofdstad. Beide werken omschrijven de *Syrische Mitaton* in Constantinopel, een logement en opslagplaats speciaal voor islamitische zijdehandelaren uit Syrië.¹³ Reinert, zich baserend op de *Historia* van Niketas Choniates (1155-ca. 1216), schrijft ook over de *Dar al-Balat*. Oorspronkelijk gebouwd als een gevangenis, groeide dit gebouw uit tot een moskee bedoeld voor genodigde islamitische diplomaten en de aanwezige islamitische gevangenen. Dat de Byzantijnen een moskee bouwden voor hun islamitische gasten toont duidelijk hun welwillendheid om met moslims te handelen en overleggen, zelfs in tijden van oorlog.¹⁴ Hoewel af en toe handelsembargo's werden ingevoerd was er een bijna constante influx van Syrische, Egyptische en Arabische handelaren en diplomaten in Constantinopel.

Van alle Byzantijnse steden en regio's is Constantinopel en het omliggende platteland het meest bestudeerd. In modern onderzoek naar de Byzantijnse wereld is deze regio dan ook zogezegd oververtegenwoordigd in vergelijking met andere gebieden van het rijk. Niet alleen omdat het de hoofdstad is van het rijk, maar mede ook omdat er veel primair bronmateriaal beschikbaar is dat is opgesteld in of gaat over de stad. Primair bronmateriaal afkomstig uit andere delen van het Byzantijnse Rijk is schaars. Andere, niet-Byzantijnse bronnen kunnen eventueel dit gemis compenseren. In veel onderzoeken naar commercie in de middeleeuwse mediterrane wereld zijn de Cairo Geniza documenten vaak van grote waarde geweest, zo ook in onderzoek naar de Byzantijnse economie. De documenten bevatten onder andere brieven en contracten afkomstig van de mediterrane middeleeuwse joodse handelsgemeenschap, onderling verbonden door het gehele Middellandse Zeegebied heen. In dit onderzoek zijn de Geniza documenten echter niet of nauwelijks bruikbaar geweest; informatie betreffende de Byzantijnse periferieën is ook hier schaars.

Zoals al aangegeven is wetenschappelijke interesse naar de vroege islamitische wereld de laatste jaren toegenomen. Arabische primaire bronnen zijn talrijker dan de Byzantijnse, en blijken ook waardevolle informatie te bevatten over het Byzantijnse Rijk. Beschrijvingen van, verhalen over, of wetten voor het onderhouden van Arabisch-Byzantijnse relaties komen

¹³ Olivia Remie Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages* (2003) 42-62, 81-83 en 147-152; Stephen W. Reinert, 'The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations', in: Hélène Ahrweiler and Angeliki E. Laiou, *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire* (Washington 1998) 125-150, aldaar 125 en 141-143.

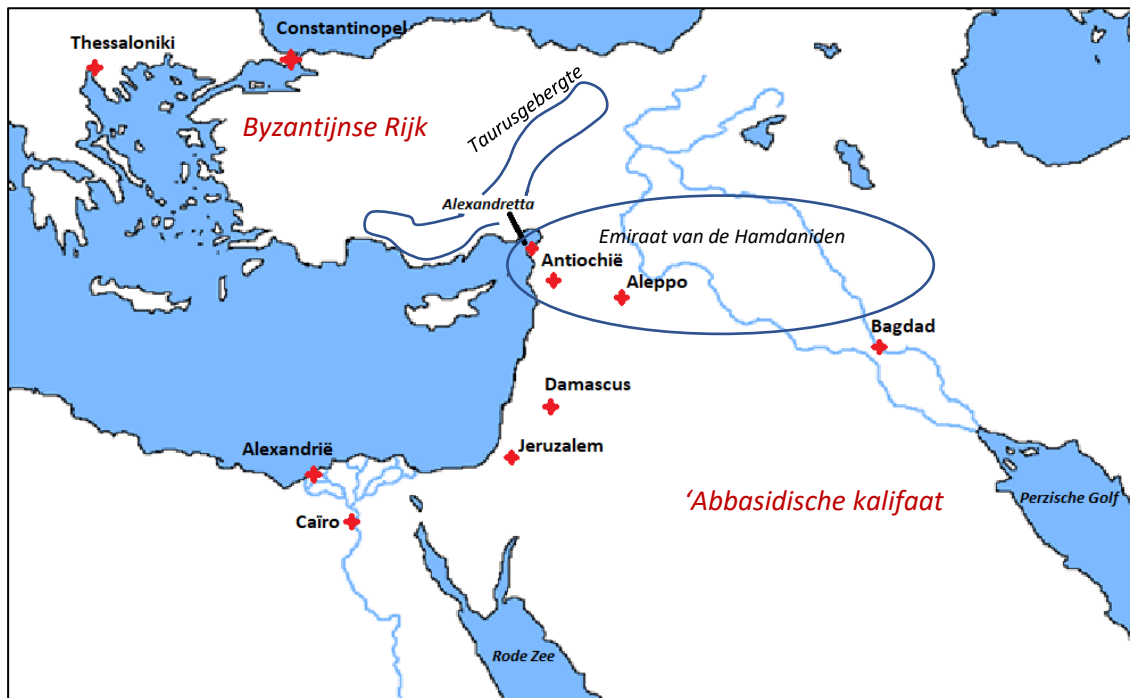
¹⁴ Reinert, 'The Muslim Presence in Constantinople', 137.

veelvuldig terug in middeleeuwse Arabische bronnen. Alhoewel het niet vanuit het Byzantijnse perspectief geschreven is, bieden deze islamitische bronnen nieuwe mogelijkheden voor het verder onderzoeken van de Byzantijnse wereld. Een goed voorbeeld hiervan is Maria Vaiou's *Diplomacy in the early Islamic world*, waarin het middeleeuwse Arabische werk *The book of messengers of Kings* van Ibn al-Farra (ca. 950) vertaald is en voorzien is van commentaar. Het originele werk is een handboek voor islamitische diplomaten, en biedt onder andere inzichten in de Arabisch-Byzantijnse diplomatieke relaties in de achtste tot begin tiende eeuw.¹⁵ Er zijn meerdere soortgelijke werken te vinden, en tezamen met allerlei andere Arabische bronnen wordt ons beeld van de Byzantijnse wereld completer. Natuurlijk moet, zoals ook El Cheikh waarschuwt, ten alle tijden waakzaam worden omgegaan met bronnen afkomstig van de vijand van het Byzantijnse Rijk, aangezien de kans groot is dat politieke en culturele standplaatsgebondenheid zorgt voor een vertekend beeld van de daadwerkelijke situatie.¹⁶ Ook in mijn onderzoek worden veelvuldig Arabische primaire bronnen geraadpleegd; voor het geven van context en onderbouwende informatie zijn zij onmisbaar. Met de potentieel negatieve invloed van het Arabische perspectief is zo goed als mogelijk rekening gehouden.

¹⁵ Ibn al-Farrā', *The book of messengers of Kings (Kitāb Rusul al-mulūk) of Ibn al-Farrā'*: *Diplomacy in the early Islamic world: a tenth-century treatise on Arab-Byzantine relations*, Maria Vaiou ed. (Londen 2015).

¹⁶ El-Cheikh, *Byzantium viewed by the Arabs*, 34-35.

Het Byzantijnse Rijk en de Arabieren

Politiek-geografische situatie het oostelijke Middellandse Zeegebied, ca. tiende eeuw, met enkel de voor dit onderzoek belangrijkste steden en regio's weergegeven

Om duidelijkheid te verschaffen rondom de situatie waarin deze thesis is ingebed, zal eerst een overzicht worden gegeven van de ontwikkeling van het Byzantijnse Rijk en het islamitische kalifaat in de achtste tot elfde eeuw. Het is alvast belangrijk om te weten dat het kalifaat in de loop van deze eeuwen uiteen valt in meerdere islamitische staten, die ieder een eigen relatie hadden met het Byzantijnse Rijk. Zo kon tegelijkertijd het ene territorium oorlog met hen voeren, het andere een bondgenoot zijn en weer een ander zich neutraal opstellen tegenover de Byzantijnen.

Aan het begin van de achtste eeuw heersen de Umayyaden over het kalifaat. Het islamitische rijk strekt zich van Spanje tot aan de grenzen van hedendaags Pakistan en Afghanistan. Noord-Afrika, Egypte, Kreta, Cyprus, de Levant en Syrië en nog vele andere regio's behoren allen tot het grondgebied. Veel van deze gebieden waren veroverd op de Byzantijnen, die in de zevende en achtste eeuw hun rijk zien krimpen. Zij houden wel controle over centraal en westelijk Anatolië, Constantinopel, het Griekse vaste land, de zuidelijke Balkan en enkele staatjes in en rondom Italië. Driemaal wordt de Byzantijnse hoofdstad belegerd door Umayyadische legers. In 667-669, 674-678 en 717-718 proberen zij de Byzantijnen de genadeklap toe te brengen, maar alle pogingen mislukken. De belegering van 718 zou de laatste blijken te zijn onder leiding van het kalifaat. Pas in 1391 zou weer een moslim leger voor de muren van de stad staan, dan onder leiding van de Ottomanen.

Na het beleg van 717-718 eindigde de zogenaamde eerste golf van islamitische invallen in het Byzantijnse Rijk en het front schoof terug richting de Taurus bergketen in oostelijk Anatolië, nabij de grens van Syrië. Hier ontstond een netwerk van Byzantijnse en Arabische forten en ondanks de repeterende aanvallen heen en weer waren de grenzen van het front relatief stabiel vanaf halverwege de achtste eeuw. Ondertussen vond er in de Arabische wereld een verschuiving plaats. Allereerst stuurden de Umayyaden aan op zogenaamde Arabisering van het kalifaat, waarbij het overheersende Byzantijns-Griekse karakter in de voormalig Byzantijnse provincies werd vervangen ten gunste van de Arabische cultuur. Na de veroveringen in de zevende eeuw was om praktische redenen het Byzantijnse administratieve systeem behouden gebleven. Byzantijnse ambtenaren behielden hun functies en Grieks bleef de voertaal, maar de Umayyaden maakten hier aan het begin van de achtste eeuw een einde aan. De culturele banden tussen Constantinopel en de voormalige imperiale gebieden, tot dan toe nog sterk aanwezig ondanks de Arabische overheersing, verdwenen langzaam.¹⁷ In 750 vond een machtsovername in het kalifaat plaats, toen de ‘Abbasiden de Umayyaden versloegen in een burgeroorlog en de gehele Umayyadische dynastie uitmoordden. Alleen ‘Abd al-Rahman ibn Mu’awiya wist te ontsnappen; later zou hij in 756 het Umayyadische kalifaat in al-Andalus (Spanje) stichten.¹⁸ De ‘Abbasiden verplaatsten de hoofdstad van Damascus in Syrië naar Bagdad, centraal gelegen in hedendaags Irak. Het centrum van het kalifaat verschoof richting het oosten en de focus van de ‘Abbasiden trok weg van de Middellandse Zee. Dit had ook invloed op het verloop van de Byzantijns-islamitische oorlog. De ‘Abbasiden zetten de tactiek van jaarlijkse inval en plundering van de Byzantijnse grensregio’s voort, maar met nauwelijks interesse in het veroveren van grondgebied. Hetzelfde gold voor de Byzantijnen, welke nog altijd hun aandacht richtten op het herstellen van het rijk na de Arabische invallen van de zevende en begin achtste eeuw. Heroveren van de verloren oostelijke gebieden was in financieel en militair-tactisch opzicht niet wenselijk.¹⁹

In de loop van de achtste en negende eeuw verliezen de ‘Abbasiden veel grondgebied in Noord-Afrika alsook enkele regio’s in Syrië en Perzië. Mede doordat de ‘Abbasiden hun focus richten op het oosten en zuiden van het kalifaat neemt de grip van de kalief af in andere delen van het rijk. Eind achtste eeuw nemen verschillende islamitische Berberstammen

¹⁷ El-Cheikh, *Byzantium viewed by the Arabs*, 35-53.

¹⁸ Pryor en Jeffreys, *The Age of the Dromon*, 34-35.

¹⁹ Jonathan Shepard, ‘Holy land, lost lands, *Realpolitik*. Imperial Byzantine thinking about Syria and Palestine in the later 10th and 11th centuries’, *Al-Qantara* 33:2 (2012) 505-545, aldaar 506-512; Kennedy en Haldon, ‘The Arab-Byzantine frontier’, 106-109; Kennedy, ‘Byzantine-Arab diplomacy’, 133-134; Pryor en Jeffreys, *The Age of the Dromon: The Byzantine Navy*, 41-42.

Marokko, Tunesië en Algerije in. Libië valt begin negende eeuw aan Berberstammen en op Kreta en Sicilië worden onafhankelijke emiraten gesticht. In Noord-Syrië nemen de islamitische Hamdaniden Antiochië en Aleppo in en in 873 wordt de Perzische provincie *Khurasan* ingenomen door de Saffariden. Het ‘Abbasidische kalifaat ziet haar grondgebied krimpen. Alhoewel de kalief in de meeste gebieden nog wel erkend werd, ook door de Berberstammen in Noord-Afrika, voerden in de praktijk lokale heersers de macht uit. Het blijft ondanks de verliezen een machtig rijk. Zij behielden onder andere het Midden-Oosten, Egypte, de Levant en delen van Perzië, allen al eeuwenlang traditioneel gebieden van grote rijkdom en welvaart.²⁰

Ondertussen komt in 867 de eerste Macedonische keizer aan de macht in Constantinopel, en deze dynastie zou in gang zetten wat later bekend komt te staan als de Macedonische Renaissance. Het Byzantijnse Rijk bloeide economisch en cultureel op, en militair behaalden zij grote successen tegen verscheidende islamitische rijken in het oosten en koninkrijken in de Balkan. In de negende eeuw behalen ze beslissende overwinningen op de volkeren in de Balkan, wat hen de mogelijkheid geeft om in de tiende eeuw hun legers richting het oosten te sturen. In Oost-Anatolië en Armenië lukt het in de jaren 30 van de tiende eeuw de daar heersende islamitische emiraten te verslaan. Deze regio's boden de Byzantijnen een belangrijke basis waar vanuit zij Noord-Syrië konden binnenvallen. Aanvankelijk lukt het ze niet de moslims in Syrië verslaan. Niet de ‘Abbasiden maar het emiraat van Aleppo en Antiochië, een onafhankelijke regio onder controle van de Hamdanid dynastie, bleek een zware opgave voor de Byzantijnen.²¹ Onder leiding van keizer Nikephoros II Phokas (963-969) behaalden de Byzantijnen hun eerste aanzienlijke successen in Syrië. Ze veroverden de strategische belangrijke steden Antiochië en Aleppo in 969. Laatstgenoemde werd een vazalstad en diende als buffer tegen mogelijke aanvallen vanuit het oosten en Antiochië werd opnieuw ingelijfd als Byzantijns imperiaal grondgebied. In 637 had het toenmalige Umayyadische kalifaat de stad veroverd op de Byzantijnen. De veroveringen in Noord-Syrië werden geconsolideerd gedurende het verdere verloop van de tiende eeuw door forten te bouwen langs de nieuwe grens. Vanuit hier werden campagnes gevoerd richting het zuiden. Nikephoros zijn opvolger Johannes I Tzimiskes zette de zuidelijke expansie voort en veroverde onder andere de oude hoofdstad van de Umayyaden, Damascus. Hij bereikte bijna Jerusalem, maar de Byzantijnen geraakten nooit tot aan de heilige stad.²²

²⁰ Pryor en Jeffreys, *The Age of the Dromon: The Byzantine Navy*, 34-35 en 52.

²¹ Shepard, ‘Holy land, lost lands’, aldaar 512.

²² *Ibid.*, 190-191.

Core-periphery model: hoofdstad en periferie

In de volgende twee hoofdstukken zal vanuit twee perspectieven gekeken worden naar hoe de Byzantijnen tegelijk met islamitische gebieden handel dreven en oorlog voerden. Het ene perspectief focust zich op Constantinopel, de hoofdstad van het rijk. Het andere perspectief focust zich op Antiochië, vanaf 969 de hoofdstad van de meest oostelijke provincie. Door zowel het centrum als een periferie van het rijk onder de loep te nemen zal duidelijk worden dat de realiteit van Byzantijns-islamitische handelsrelaties niet te omschrijven is aan de hand van één casus. ‘Het Byzantijnse Rijk’ is een samenvoeging van meerdere regio’s, culturen en volkeren. Ter voorbeeld: de Byzantijns-Griekse cultuur en het christelijk orthodoxe geloof zijn enkele kenmerkende aspecten van het rijk, maar representeren niet het gehele rijk. Zo is het ook met handelscontacten. Bijvoorbeeld wat zij in de praktijk inhielden en of zij bestonden op basis van handelscontracten of juist niet, is afhankelijk van de regio van het rijk dat bestudeerd wordt. Daarom is gekozen voor een vergelijking tussen twee sterk van elkaar verschillende Byzantijnse steden in de tiende en elfde eeuw. De keuze voor de vergelijking tussen Constantinopel en Antiochië is gemaakt op basis van een herziene versie van het *core-periphery model*.

Het originele model komt voor het eerst voor in 1995 in het werk van Brauer. Zijn studie naar de grensregio’s en de cartografie van het islamitische grondgebied in de late oudheid en vroege middeleeuwen wordt weliswaar beschreven als ‘the standard work on Islamic frontiers’²³, maar het model dat hij ontwikkelt om de studie naar grensregio’s theoretisch in te kaderen bevat enkele fundamentele fouten. Dit wordt het best beschreven door Eger in *The Archeology of Medieval Islamic Frontiers*, recent gepubliceerd in 2019:

(...) Brauer concludes that the frontier is best represented by a core-periphery model, which establishes that inhabitants of core areas (urban polities, populated homelands) have a hierarchical and structural relationship to inhabitants on the periphery. (...) Those in the periphery are typically exploited, weak, and poor populations lacking in technological advances, cultural production, and other forms of agency. Corollary to this relationship, the core exerts a dominant social, religious, and cultural ideology over its periphery. [Because of this,] the core-periphery model has been challenged by scholars from many disciplines as top-down, colonialist, and flawed.’²⁴

²³ A. Asa Eger, ‘The Archeology of Medieval Islamic Frontiers: An Introduction’ in: A. Asa Eger ed., *The Archaeology of Medieval Islamic Frontiers: From the Mediterranean to the Caspian* (2019) 3-28, aldaar 5.

²⁴ Eger, ‘The Archeology of Medieval Islamic Frontiers’, 5-6.

De laatste zin toont de voornaamste punten van kritiek aan die andere historici hadden op het model. In dezelfde bundel is ook het onderzoek van Ian Randall te vinden, *Conceptualizing the Islamic-Byzantine Frontier*, waarin hij aan de hand van archeologische en literaire bronnen de bijzondere wereld van de islamitisch-Byzantijnse grensregio's onderzoekt. Randall beaamt de stelling van Eger betreffende het foutieve *core-periphery model* en benoemt twee andere werken die volgens hem de basis hebben gevormd voor huidig onderzoek naar grensregio's. Zoals door N. Thomas en C. Whittaker al in begin jaren negentig beargumenteert wordt de relatie in een rijk tussen provincie en centrum tegenwoordig gezien als bivalent en niet top-down.²⁵ Dat wil onder andere zeggen dat ook een periferie invloed kan hebben op het centrum op bijvoorbeeld cultureel, economisch of politiek gebied, dat een periferie politiek autonoom kan functioneren en zich niet per definitie vormt naar de wil van het centrum, en dat de cultuur van het centrum zich niet manifesteert als de overheersende cultuur in de periferie.²⁶

Ook Catherine Holmes schrijft in *Provinces and Capital* over de problemen van het *core-periphery model* en volgt hierin eenzelfde lijn als Randall. Holmes benadrukt daarbij dat het foutieve stereotype top-down beeld dat het model presenteert nog steeds wordt aangehangen binnen Byzantijnse studies. De situatie in provincies ver van Constantinopel af worden veelal vertekend weergegeven. Het stereotype beeld is dat bevolking en elite in de verre provincies een negatieve houding hadden tegenover het imperiale centrum, wat door hen beschouwd werd als een corrupte en elitaire bubbel die hen onderdrukte. Het probleem aan dit stereotype is niet alleen het feit dat het berust op een zwak model, maar ook dat het berust op weinig tot geen bronnenmateriaal. Lang is informatie over het leven in grensregio's gehaald uit bronnen die daar niet uit afkomstig waren. Getuigenissen van Eustathios van Thessaloniki, brieven van Michael Choniates van Athene en werken van Niketas Choniates, historicus aan het hof van de keizer, zijn enkele voorbeelden van bronnen die Holmes benoemt waar men zich vaak op heeft beroept. Thessaloniki en Athene worden door Holmes gezien als onderdeel van het imperiale centrum: niet ver van Constantinopel af en politiek-cultureel vergelijkbaar met de hoofdstad. Daarbij zijn alle bovengenoemde bronnen afkomstig uit de twaalfde eeuw. In deze eeuw was het rijk zichtbaar in verval en nam de kracht van de staat af, en daarmee het vermogen van de centrale autoriteiten om het rijk en zijn provincies vakkundig te onderhouden.²⁷ Ook Randall schrijft over de zeer beperkte hoeveelheid primaire bronnen uit de Byzantijnse grensregio's.

²⁵ Zie: N. Thomas, *Entangled Objects: Exchange, Material Culture, and Colonialism in the Pacific* (Cambridge 1991); C. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire* (Baltimore 1994).

²⁶ Randall, 'Conceptualizing the Islamic-Byzantine Maritime Frontier', 80-82.

²⁷ Catherine Holmes, 'Provinces and Capital' in: Liz James ed., *A companion to Byzantium* (Chichester 2010) 55-66, aldaar 60-62.

Een meer representatieve weergave van de periferie is volgens Holmes te vinden in de werken van Ihor Sevchenko. Hij baseert zich op Byzantijnse bronnen geschreven buiten Constantinopel, opgesteld in provincies en steden ver van het imperiale centrum. Hij laat zien dat de grip van Constantinopel en de keizer op de periferie niet zo stevig waren men zou vermoeden aan de hand van het oude *core-periphery model*. De lokale elite en bevolking ondervonden nauwelijks invloed van imperiale controle in hun dagelijkse doen en laten.²⁸ Holmes voegt hier aan toe dat de laatste jaren duidelijk is geworden dat de keizers in Constantinopel er bewust voor kozen om het management van de grensregio's grotendeels over te laten aan de daar woonachtige lokale elite. Dit geldt ook voor de regeerperiodes van keizers die er om bekend staan dat zij een sterke staat en een uitgebreid bureaucratisch systeem hanteerden.²⁹ Ook Arabische bronnen, de laatste jaren steeds vaker ingezet in onderzoek naar de Byzantijnse wereld, blijken waardevolle informatie te bevatten over de grensregio's. Voornamelijk Arabische geografische werken vullen de Byzantijnse bronnen, veelal administratieve handboeken en wetsteksten, goed aan.

Op basis van de kritiek op het *core-periphery model* en de aanvullende informatie uit de genoemde onderzoeken kan een herziene versie van het model worden opgesteld. Zoals blijkt was de relatie tussen centrum en periferie niet top-down en genoten de provincies enige politieke autonomie. Door het verwerken van bovengenoemde kritiek in het originele model kan het herziene model worden opgesteld: in onderzoek naar periferieën van het Byzantijnse Rijk moet worden uitgegaan van relatief weinig invloed van de imperiale staat, ongeacht het feit dat de Byzantijnse staat gekenmerkt wordt door diens uitgebreide bureaucratische administratieve systeem. De periferieën hadden eveneens toegang tot de faciliteiten van het administratieve systeem, maar hadden hier meer controle over dan diegenen die het systeem financierden en implementeerden – de keizer en andere leiders van de staat, gezeteld in Constantinopel. Aan de hand van het nieuwe *core-periphery model* zal de realiteit van Byzantijns-islamitische handelscontacten in en rondom Antiochië vergeleken worden met situatie in Constantinopel.

Belangrijk hierbij is het onderscheid dat gemaakt zal worden tussen de termen economie en handel, zoals beschreven in Marlia Mango's werk *Byzantine Trade*. Economie houdt in dat het gaat om door de staat gereguleerde commercie. Het transport, de opslag en in- en verkoop

²⁸ Ihor Sevchenko, 'Constantinople Viewed from the Eastern Provinces in the Middle Byzantine Period', *Harvard Ukrainian Studies* 3:4 (1979) 712-747; Ihor Sevchenko, 'Was there Totalitarianism in Byzantium? Constantinople's Control over its Asiatic Hinterland in the Early Ninth Century' in: C. Mango en G. Dagron, eds., *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot 1995) 91-108.

²⁹ Holmes, 'Provinces and Capital', 61-62.

van bepaalde producten is hierbij onder toezicht van de staat. Handel daarentegen vond plaats in het domein van de publiek sector. Individuele of groepen handelaren werkten op basis van de marktwerking – vraag en aanbod – en (ver)kochten hun handelswaar op bijvoorbeeld centrale marktplaatsen in steden of dorpen. Volgens de criteria van Mango is er als er gesproken wordt van handel wel enige staatsinvloed mogelijk. Dit houdt onder andere de inning van belasting in, het reguleren en overzien van de markt, en het verschaffen van onderdak en opslaglocaties aan handelaren. Zodra de staat controle heeft op de in- en uitstroom van producten in het rijk wordt gesproken van economie.³⁰ Dit sluit aan bij de *alternative centre* theorie van Holmes. Zij stelt dat een provinciale stad kon fungeren als een alternatief politiek centrum, dat onafhankelijk van de imperiale hoofdstad op politiek, economisch, commercieel en cultureel gebied eigen besluiten kon maken. Zo kon bijvoorbeeld de lokale politiek, afhankelijk van de commerciële situatie in de provincie, besluiten om zich actief te mengen in of juist afzijdig te houden van de regionale commercie. Zoals zal blijken is het aandeel van de staatseconomie in de commerciële wereld van Constantinopel groter dan in Antiochië. In de periferie vindt voornamelijk vrije handel plaats en speelt de staatseconomie een bijna verwaarloosbare rol. Dit houdt in dat ofwel Antiochië inderdaad een *alternative centre* was dat politiek-economisch anders functioneerde dan Constantinopel, ofwel dat in Antiochië de lokale politiek niet in staat was zich effectief te mengen in de commerciële wereld van diens provincie. Alvorens verder in te gaan op de situatie in Antiochië zal de regulering van de Byzantijns-islamitische commercie in Constantinopel onder de loep worden genomen.

Constantinopel: *Basileuoussa*, Koningin der Steden

Constantinopel was het politieke, economische en culturele centrum gedurende de gehele levensloop van het Byzantijnse Rijk. De Byzantijnen bezaten weliswaar op het hoogtepunt van het rijk in de zesde eeuw, na vele succesvolle veroveringen verspreid over de mediterrane wereld, ook andere mediterrane metropolen zoals Rome, Carthago, Jerusalem en Alexandrië, maar Constantinopel bleef politiek en ideologisch de belangrijkste stad voor de Byzantijnen. Eind zevende eeuw bezaten zij na grote verliezen enkel nog Constantinopel, waarmee de stad een nog centralere rol in het rijk ging spelen dan het al deed. Zo won het bijvoorbeeld ook aan religieuze waarde doordat het verlies van Jerusalem zogezegd gecompenseerd werd met het

³⁰ Mango, 'Byzantine trade: local, regional, interregional and international', 3-5.

verzamelen van heilige relikwieën in de hoofdstad.³¹ Met het verlies van de welvarende kustregio's van Noord-Afrika, de Levant en Italië groeide het economische aandeel van de stad eveneens. Daarnaast richtten de meeste Byzantijnse steden zich vanaf de zevende tot begin negende eeuw op zelfvoorziening en trokken zij zich uit actieve deelname aan internationale en interregionale handel. Constantinopel bleef een bruisend economisch centrum dat een groot aandeel had in de commercie van het Middellandse Zeegebied.³²

Pandocheion en mitaton

Handelaren uit allerlei streken bezochten de Byzantijnse hoofdstad. Hieronder vielen handelaren uit Spanje, Egypte, Noord-Afrika, het Midden-Oosten, Italië en Frankrijk, alsook uit de Balkan, Rusland en enkelen uit Scandinavië. Het oostelijke mediterrane gebied was de voornaamste regio van herkomst. Egypte, de Levant en Syrië voorzagen het Byzantijnse Rijk in de waardevolste producten waaronder graan, zijde en goud. Om al deze handelaren onderdak en opslagplaats voor hun goederen te bieden maakten de Byzantijnen gebruik van een *pandocheion* of *foundax*. Beide termen verwijzen naar eenzelfde type gebouw, maar de benaming *pandocheion* bestond al langer. De term *pandocheion* – het betekent letterlijk ‘accepting all comers’³³ – vindt zijn oorsprong in de antieke Griekse periode (ca. vijfde eeuw v.Chr.) en was waarschijnlijk een verzamelnaam voor allerlei soorten gebouwen. Om die reden konden meerdere *pandocheions* in een stad allen een heel andere functie vervullen. Het kon dienen als onder andere logement, opslagplaats, ontmoetingsplek, rustplaats, medische hulppost, of zelfs prostitutiehuis. Eerstgenoemde drie functies zijn waar het in het verdere verloop van dit werk om gaat. Al tijdens de Romeinse overheersing van de oostelijke mediterrane regio's kwamen *pandocheions* daar veelvuldig voor, waar zij een vitale rol speelden in de Romeinse en later Byzantijnse economie en handel. Syrië, de Levant en Egypte waren commercieel actieve regio's en de *pandocheions* boden handelaren de nodige rust-, opslag-, en ontmoetingsplaats tijdens hun lange reizen. Ook onder de Arabieren bleven de *pandocheions* in gebruik, al veranderde de benaming in het Arabisch naar *funduq*. Terwijl het oostelijke Byzantijnse grondgebied zich economisch herstelde na de invallen in de zevende eeuw vond de Arabische term zijn weg in de Byzantijnse wereld, waar *funduq* vervormd werd

³¹ Shepard, ‘Holy land, lost lands’, 512.

³² Nicolas Oikonomides, ‘The Role of the Byzantine State in the Economy’, in: Angelika Laiou ed., *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century* (2002) 973-1058, aldaar 983-988.

³³ Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World*, 11.

naar *foundax* en *fondaco*.³⁴

In Constantinopel hebben talloze van deze logementen en opslagplaatsen bestaan. Dit blijkt ook uit onder andere het Byzantijnse werk *Book of the Prefect*, een handboek voor commercie en administratie uit de negende eeuw bedoeld voor de hoogste economische ambtenaar van de hoofdstad.³⁵ Zoals blijkt uit Angelika Laiou's werk in *The Economic History of Byzantium* was er in Constantinopel sprake van strak staatstoezicht op de *pandocheions*, *fondacos* en *mitatons*. De logementen en opslagplaatsen waren in de meeste gevallen ook gefinancierd door de staat.³⁶ De term *mitaton* was de specifieke benaming van logementen voor handelaren uit islamitische regio's, wat aangeeft dat de Byzantijnse staat deze groep onderscheidde van handelaren uit andere regio's. Niet alleen omdat de Byzantijnen en islamieten vaak in oorlog met elkaar verkeerden, maar nog meer omdat, zoals al vermeld, handelaren uit islamitische gebieden voor de Byzantijnen de waardevolste producten meebrachten. Textiel, zijde, specerijen en aroma's, kleurstoffen, medicijnen, diamanten, juwelen en goud kwamen overwegend uit islamitische gebieden.³⁷ Zijdetransport vanuit het oosten naar de Byzantijnse hoofdstad voldeed volledig aan de criteria van Mango om te worden omschreven als onderdeel van de staatseconomie. Voor invoer van dit product waren zelfs gildes opgericht: de *prandiopratai* en *metaxopratai*, gereguleerd en gesubsidieerd door de staat. Alleen aan handelaren die lid waren van het gilde, tot begin negende eeuw overwegend Byzantijnen en joden, was het toegestaan om rauwe zijde in Syrië en de Levant te kopen en te verschepen naar Constantinopel. De rauwe zijde werd na aankomst in de op *pandocheions* lijkende pakhuizen van de staat opgeslagen. Pas daar mocht de stof verkocht worden aan handelaren van buiten het gilde. Niet-leden werd verboden om zowel rauwe zijde buiten Constantinopel te kopen en verschepen alsook te verkopen in Byzantijns grondgebied. Zodoende was het mogelijk om vastgestelde prijzen voor deze waardevolle stof te hanteren. De Byzantijnse staat verzekerde zichzelf en zijn bevolking van een altijd betaalbare invoer van dit product.³⁸

Dat de staat belang had bij het op voorraad hebben van voldoende hoge kwaliteit zijde is te verklaren. Paarsgekleurde zijde was de klederdracht van de keizerlijke familie en was

³⁴ Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World*, 11-13 en 42-51.

³⁵ *Das Eparchenbuch Leons des Weisen (Book of the Prefect)*, vert. J. Koder (Wenen 1991) 94-97.

³⁶ Angelika Laiou, 'Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries', in: Angelika Laiou ed., *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century* (2002) 697-759, aldaar 723-725.

³⁷ Amira K. Bennison, *The Great Caliphs: the golden age of the 'Abbasid Empire* (2009) 144-146; Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World*, 147-149.

³⁸ *Das Eparchenbuch Leons des Weisen (Book of the Prefect)*, 91-96, 100-101, 105 en 131-132; Laiou, 'Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries', 718-723.

daarmee onmisbaar voor de Byzantijnse politiek, cultuur en het onderhouden van het keizerlijke imago. Daarnaast was zijde van hoge kwaliteit in vergelijking met andere diplomatiek inzetbare giften – goud, juwelen, meubels, wapens – een licht en compact waardevol middel dat gemakkelijk met diplomaten kon worden meegezonden op weg naar andere heersers. Zoals vermeld in het elfde-eeuwse Arabische werk *Book of Gifts and Rarities*, over onder andere diplomatieke giften tussen Byzantium en het kalifaat, waren zijde-producten een van de meest voorkomende giften die de kalief ontving van de Byzantijnse keizer. Ironisch genoeg waren deze veelal gefabriceerd met rauwe zijde oorspronkelijk afkomstig uit het kalifaat.³⁹

Commerciële bloei

De instroom van handelaren uit islamitische gebieden nam toe vanaf halverwege de negende eeuw en nogmaals vanaf halverwege de tiende eeuw. Vanaf eerstgenoemde moment is er een toename te zien in het aantal officiële handelsverdragen tussen het Byzantijnse Rijk en islamitische gebieden. Noemenswaardig zijn de verdragen opgesteld tussen Byzantijnse keizers en de gouverneurs van Egypte en Syrië, die politieke vrijheid genoten door de afname van de ‘Abbasidische grip op deze regio’s.’⁴⁰ Vooral het aantal handelaren uit Syrië nam toe. Velen van hen waren bekend met de zijdegildes en het aantal Syrische leden nam gestaag toe. Speciaal voor deze groep liet de keizer een nieuwe *mitaton* bouwen. Constable vertelt over de redenen erachter: ‘Byzantine officials were concerned to supervise sales of raw silk, but also to segregate Syrian merchants, to monitor their movement, and to ensure that they did not prolong their stay beyond a period of three months.’⁴¹ Dat zij de Syrische handelaren onder streng toezicht hielden en voor hen een gelimiteerde verblijfsperiode hanteerden had waarschijnlijk te maken met het feit dat de meeste Syriërs uit ‘Abbasidisch grondgebied kwamen, met wie de Byzantijnen nog altijd oorlog voerden. Op bevel van Byzantijnse generaals voerden Byzantijnse handelaren die naar islamitische gebieden trokken spionageactiviteiten uit, en waarschijnlijk vreesde de Byzantijnse staat dat Syrische handelaren soortgelijke bevelen meekregen van ‘Abbasidische bevelhebbers.’⁴² Ondanks deze vermeende spanningen bevond

³⁹ Ghada al-Hijjawi al-Qaddumi, *Book of Gifts and Rarities: Kitab al-Hadaya wa al-Tuhaf* (Cambridge 1966) 31, 73-74; Laiou, ‘Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries’, 716-717.

⁴⁰ Stephen Reinert noemt de verdragen tussen Keizer Leo VI (r. 886-912) en Khumarawayh (r. 884-96), ‘Abbasidische gouverneur van Egypte en Syrië, en tussen Keizer Romanos I Lekapenos (r. 919-944) en Muhammad ibn Tughj al-Ikhshid (r. 935-944), ‘Abbasidische gouverneur van Egypte. Uit: Reinert, ‘The Muslim Presence in Constantinople’, 134-135.

⁴¹ Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World*, 147.

⁴² Laiou, ‘Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries’, 723-725.

zich in de Syrische *mitaton* een kleine moskee waarin de islamitische Syriërs, midden in de christelijke Byzantijnse hoofdstad, hun religie konden beoefenen.⁴³ Dat dit kon toont duidelijk het onderscheid aan dat zowel de Byzantijnen als moslims hanteerden tussen enerzijds de realiteit van de Byzantijns-islamitische oorlogen en anderzijds de realiteit van het gezamenlijke belang van de Byzantijns-islamitische commercie. Alhoewel de kans bestond dat de Syriërs spionageactiviteiten uitvoerden werden zij gastvrij ontvangen in de *mitaton*, waar zij werden voorzien van onderdak, voedsel, veilige opslag van hun handelswaar en een islamitische gebedsruimte.

Vanaf halverwege de tiende eeuw is er een tweede groei waar te nemen in het aantal islamitische handelaren dat Constantinopel bezoekt. De Fatimiden veroverden in 969 Egypte op de ‘Abbasiden, tegelijk met de Byzantijnen die in dat jaar Antiochië veroverden. Het Fatimidische kalifaat heeft dan de controle over bijna geheel Noord-Afrika. Het onderhoudt tot eind tiende eeuw uitzonderlijk goede diplomatieke en commerciële banden met de Byzantijnen, niet alleen omdat het ‘Abbasidische kalifaat een gemeenschappelijke vijand is maar ook omdat handelsverdragen tussen de rijken lucratief waren voor beiden. Hoewel in voorgaande decennia de ‘Abbasiden de controle hadden over de instroom van producten uit India en Oost-Azië, toen nog via de Perzische Golf, hadden nu de Fatimiden in Egypte de controle over deze waardevolle handelsroute.⁴⁴ Vanaf ongeveer 970 vallen Qarmatianen vanuit Bahrein de zeeroutes in de Perzische Golf aan en als gevolg daarvan verkozen handelaren de alternatieve route via de Rode Zee.⁴⁵ Binnen enkele jaren was de route via de Rode Zee de meest bevaren handelsroute richting Azië. Informatie uit de Geniza documenten toont aan dat deze verplaatsing van de handelsroute inderdaad binnen relatief korte tijd plaatsgevonden heeft.⁴⁶ Dit ten gunste van de Fatimiden en ook het Byzantijnse Rijk wat met de Fatimiden wel officiële handelsverdragen gesloten had.

Na het noordelijke einde van de Rode Zee te hebben bereikt trokken handelaren met hun handelswaar via land verder richting Caïro waar vanuit zij en/of hun producten richting het Midden-Oosten en Noord-Afrika of naar de havenstad Alexandrië konden vertrekken. Vanuit de Egyptische haven konden gewilde Aziatische producten zoals textiel, specerijen, medicijnen

⁴³ Glaire Anderson, *Islamic Spaces and Diplomacy in Constantinople (tenth to thirteenth centuries CE)*, *Medieval Encounters* 15:1 (2009) 10-16.

⁴⁴ Bennison, *The Great Caliphs*, 143-144.

⁴⁵ Shepard, ‘Holy land, lost lands’, 520.

⁴⁶ David Abulafia, *The great sea: a human history of the Mediterranean* (New York 2011) 264; S.D. Goitein, ‘The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Mediterranean Social History’, *Journal of the American Oriental Society* 80:2 (1960) 91-100, aldaar 97-98.

en kleurstoffen verscheept worden richting andere mediterrane havenplaatsen.⁴⁷ Constantinopel was een van de voornaamste bestemmingen van schepen uit Alexandrië en de route hiertussen was niet alleen van grote waarde voor het Fatimidische kalifaat en Byzantijns Rijk maar ook voor andere regio's. Zo schrijft Jonathan Shepard, gespecialiseerd in de historie van de Byzantijnse wereld: '[This route] intersected with regional and local circuits in the Eastern Mediterranean, encompassing southern Asia Minor, Cyprus and ports such as Tripoli.'⁴⁸ Hoewel spanningen tussen de Fatimiden en Byzantijnen eind tiende eeuw voor enkele jaren leidden tot oorlog tussen beiden bleven de handelsroutes intact. Eenmaal leidden spanningen tot een sanctie: Keizer Basileios II (r. 976-1025) kondigde als gevolg van escalerende situaties in Egypte en Syrië een handelsembargo af tegen het Fatimidische kalifaat. Naast de maatregelen van Basileios II komen er in de primaire bronnen geen andere commerciële maatregelen ten gevolge van oplopende oorlogsspanningen naar voren.⁴⁹ Constantinopel bleef een drukbezochte locatie voor islamitische en joodse handelaren uit Alexandrië. Antiochië en de havenstad Alexandretta hadden zoals zal blijken in het volgende hoofdstuk niet veel van doen met de Byzantijns-Fatimidische handelsrelaties, maar wel op het gebied van andere interregionale en internationale handelscontacten.

Antiochië aan de Orontes

De inname van Antiochië en Aleppo bleek niet alleen van belangrijke strategische maar ook economische waarde te zijn voor de Byzantijnen. Aleppo diende zowel als defensieve buffer tegen mogelijke invallen vanuit het oosten, zowel als douanepost voor de in- en uitvoer van producten over de Byzantijnse grens. Antiochië lag weliswaar landinwaarts, maar had een goede connectie met de commercieel actieve havenstad Alexandretta. Daarnaast bezochten ook al tijdens de Arabische overheersing vele handelaren uit het zuiden Antiochië. Vanuit hier konden zij naar de haven van Alexandretta, of verder reizen richting het noorden of oosten, of in de stad verblijven en handelen met handelaren afkomstig uit genoemde richtingen. De Byzantijnen verkregen met Antiochië het centrale commerciële centrum van Noord-Syrië.

⁴⁷ David Jacoby, 'Byzantine trade with Egypt from the mid-tenth century to the Fourth Crusade' in: Jonathan Sheppard ed., *The expansion of orthodox Europe* (2007) 107-159, aldaar 117-129; Shepard, 'Holy land, lost lands', 520-522.

⁴⁸ Shepard, 'Holy land, lost lands', 521.

⁴⁹ *Ibid.*, 516.

Zoals de Byzantijnse staat dit ook al deed in haar andere steden wilde zij ook in Antiochië de in- en uitstroom van producten en handelaren reguleren. De oostelijke grensregio rondom Antiochië bleek in de tiende eeuw echter een lastige locatie voor het opbouwen van het gewenste administratieve apparaat. Er waren in deze periode nauwelijks steden in Oost-Anatolië en pas na de verovering van Noord-Syrië bezaten de Byzantijnen voor het eerst sinds de zevende eeuw weer noemenswaardige politiek-economische centra in het oosten van het rijk. Daardoor was de kennis over de commerciële wereld in het oosten beperkt. Zowel Byzantijnse alsook Arabische bronnen bevestigen dat het gebied rondom het Taurusgebergte inderdaad dunbevolkt was en weinig tot geen steden bevatte. Het Byzantijnse werk *De Velitatione Bellica*, een boek uit ca. 970 over militaire tactieken waarin ook het landschap in deze grensregio omschreven wordt, en het Perzisch-Arabische geografische werk *Hudud al-Alam (Regions of the World)* uit begin tiende eeuw, zijn hier enkele voorbeelden van.⁵⁰ In *Hudud al-Alam* wordt de regio van Oost-Anatolië, Noord-Syrië en Armenië als volgt omschreven: ‘In the days of old, cities were numerous in Rum [= Byzantium], but now they have become few.’⁵¹ Antiochië en Aleppo waren dus een van de weinige steden in Noord-Syrië. Andere economische centra in de oostelijke Byzantijnse Syrische provincie waren er niet, wat deze twee steden goede representanten maakt van de *periphery* om te vergelijken met de *core*, Constantinopel. Aangezien Aleppo een vazalstaat werd en geen officieel imperiaal gebied is in de komende paragrafen de focus voornamelijk op Antiochië gericht.

Omgeving van de stad

De status van de omgeving van Antiochië in de tiende eeuw is van belang om de werking van de commerciële wereld in dat gebied te kunnen begrijpen. Door het verval van de Byzantijnse staat in de loop van de zevende tot begin negende eeuw als gevolg van de invallen van Arabieren en Oost-Europese volkeren kon het graantransport, gefinancierd en gereguleerd door de staat, niet meer onderhouden worden. Omdat het platteland van de meeste Byzantijnse steden onvoldoende graan produceerde waren zij afhankelijk van het staatstransport, maar nu dat weg viel raakten de steden in verval. Handelaren, politieke functionarissen en ambachtslieden trokken weg uit de steden in de periferie, op zoek naar een beter bestaan. Anderen trokken weg op zoek naar een veiliger onderdak met garantie van voedsel. De meesten trokken richting het

⁵⁰ Voor *De Velitatione Bellica* zie: Kennedy en Haldon, ‘The Arab-Byzantine frontier’, 97 en 101; *Hudud al-Alam: The Regions of the World*, vert. V. Minorsky (Oxford 1937).

⁵¹ *Hudud al-Alam*, 156-157.

imperiale centrum of naar steden ver van de Byzantijns-Arabische grens, zoals Thessaloniki, Constantinopel, Ephesos/Efeze en Trebizonde/Trabzon. In deze regio's werd het onmisbare graantransport wel onderhouden of produceerde het omliggende platteland wel genoeg voedsel voor de inwoners.⁵²

Zij die bleven kozen veelal voor een agrarisch beroep om zo zichzelf en hun naasten te kunnen voorzien van voedsel en het aantal steden kromp snel terwijl het aantal dorpen groeide. In *Hudud al-Alam* wordt de beschrijving van de Byzantijnse periferie vervolgt met: 'Most of the districts are prosperous and pleasant, and have each an extremely strong fortress. (...) To each village appertains a castle, where in time of flight they may take shelter.'⁵³ De forten die hier benoemd worden dienden als bescherming tegen de bijna continue invallen van Arabische legers. Interessant is dat contemporaine Griekse bronnen de 'steden' blijven aanduiden met de term *polis*, stad. Dit in tegenstelling tot de Arabische bronnen, die diezelfde 'steden' aanduiden met *hisn*, fort, in plaats van *madinah*, stad. Dit duidelijke onderscheid is terug te zien in onder andere het werk van Ibn al-Fakih (ca. 902), *Description of the Land of the Byzantines*, en dat van Ibn Khordadbeh (ca. 820-912), *The Book of Roads and Kingdoms*. Evenals *Hudud al-Alam* geografische werken van Perzisch-Arabische auteurs.⁵⁴ De Grieks sprekende bevolking hield vast aan de traditionele benaming van een ooit grote stad, terwijl in werkelijkheid de meesten gedurende de zevende tot negende eeuw waren gereduceerd tot forten met omliggende dorpen. De Arabieren, de nieuwkomers in de zevende en achtste eeuw, benoemden de stad zoals zij was: een fort.⁵⁵

Waar de Byzantijnen na hun veroveringen in Noord-Syrië wel van konden profiteren waren de vele *funduqs* langs de voormalige Byzantijns-'Abbasidische grens in de regio van Antiochië en het Taurusgebergte. In de negende en tiende eeuw verschenen steeds meer van deze logementen langs de Byzantijns-'Abbasidische grens. De meesten waren gebouwd in opdracht van de kaliefen, die zo hoopten de economische waarde van de noordelijke grensregio's te verhogen. Over de grens was er vraag naar producten uit het kalifaat, maar voor handelaren waren ten noorden van Antiochië en Alexandretta nauwelijks slaap- en opslaglocaties beschikbaar om hen te helpen gedurende hun reis door de grensregio's. De toename van het aantal plekken om veilig te kunnen overnachten zorgde inderdaad voor een

⁵² Kennedy en Haldon, 'The Arab-Byzantine frontier', 93-97; Laiou, 'Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries', 723-725.

⁵³ *Hudud al-Alam*, 156-157.

⁵⁴ Ibn al-Fakih al-Hamadani, *Description of the Land of the Byzantines*, vert. E.W. Brooks in 'Arabic lists of Byzantine themes', *JHS* 21 (1901) 72-77, aldaar 72-73; Ibn Khordadbeh, *Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik*, vert. M.J. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* VI (1889) 76-85.

⁵⁵ Kennedy en Haldon, 'The Arab-Byzantine frontier', 93-97.

impuls van de commercie in de noordelijke periferie. Primaire bronnen bevestigen de aanwezigheid van de vele *funduqs* in deze grensregio. Zo ook de Arabische geograaf Al-Hasan al-Muhallabi (d. 990), welke het gebied ‘*bilad al-fanadiq*’⁵⁶, ‘het land van de *funduqs*’, noemde. De Byzantijnse steden in Centraal-Anatolië profiteerden eveneens van de toename van het aantal *funduqs*. De Arabische logementen dienden als verbindend middel voor commercie tussen de ver van elkaar verwijderde Syrische ‘Abbasidische steden en de Anatolische Byzantijnse steden.’⁵⁷ Deze commercie vond echter wel plaats buiten de controle van de Byzantijnse staat om. In eerdere eeuwen had de staat wel zicht op de commercie in de grensregio’s, maar dit veranderde in de loop van de achtste eeuw, enige tijd voor de bouw van de ‘Abbasidische *funduqs*.’⁵⁸ In de volgende paragraaf, welke gaat over de regulering van commercie in de oostelijke periferie, zal hier dieper op in worden gegaan.

Kommerkiarioi en andere staatscontrole in de periferie

Vanaf ongeveer de zesde eeuw stationeerde de Byzantijnse staat commerciële toezichthouders in de grensprovincies. Deze functies werden niet bekleed door staatsambtenaren maar door particulieren. De *kommerkiarioi*, zoals zij heetten, dienden de import en export van waardevolle producten als graan, zijde en goud te reguleren en belasting te innen over alles wat ingevoerd werd. Ingekochte producten sloegen zij op in *apothekai*, depots, waar vanuit ze door de staat verscheept konden worden richting hun bestemde locatie, vaak Constantinopel. Eén *kommerkiarioi* kon meerdere *apothekai* in bezit hebben en er zijn gevallen waarbij een *kommerkiaria* meerdere provincies overzag. Daarnaast waren zij naast hun staatsfunctie ook entrepreneurs en zij hadden een groot aandeel in de commerciële wereld van de Byzantijnse grensregio’s. Dit zorgde ervoor dat de staat via de *kommerkiarioi* invloed uit kon oefenen op de publieke commerciële wereld. Begin achtste eeuw veranderde de invulling van de functie echter, toen onder de Isaurische keizers besloten werd de functie niet langer toe te wijzen aan particulieren maar aan staatsambtenaren. De *kommerkia*, zoals zij vanaf toen gingen heten, mengden zich niet in de publieke commerciële sector en focusten zich enkel op de import en export van de eerder genoemde producten. De publieke commercie kwam onder controle van particuliere handelaren en de grip van de Byzantijnse staat op de handel in de grensregio’s nam

⁵⁶ Ibn al-‘Adim, *Bughyat al-talab fi tarikh Halab* (Damascus 1988) 178.

⁵⁷ Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World*, 49-51.

⁵⁸ Carla M. Sinopoli, ‘The Archeology of Empires’, *Annual Review of Anthropology* 23:1 (1994) 159-180, aldaar 163.

af. Deze situatie veranderde in volgende eeuwen niet meer. Ook ten tijde van de verovering van Antiochië was de commercie in de grensregio's een publieke aangelegenheid met nauwelijks invloed van de staat. Naast enkele door de staat gefinancierde *pandocheions* en commerciële ambtenaren in het kleine aantal steden in het oosten van het rijk was er geen administratief systeem zoals dat te vinden was in Constantinopel.⁵⁹ Daarnaast was kennis in Constantinopel over de administratie, commercie en het leven in de provincies sowieso gering. Dit blijkt uit *De Administrando Imperio*, rond 950 geschreven door Keizer Constantijn Porphyrogenitus (r. 913-959) als raadgevend handboek voor zijn zoon en opvolger Romanos II (r. 959-963). De districten van het rijk waren op fiscaal gebied niet zelfstandig maar wel op civiel, commercieel en militair gebied.⁶⁰

De omvang van het administratieve apparaat ter regulering van commercie was dus in de grenssteden lang niet zo groot als in de hoofdstad, maar toch waren er enkele producten waar de gouverneurs in de provincies op bevel van de keizer toezicht op dienden te houden. Zoals al eerder vermeld had de staat strakke controle op de zijdehandel, welke op basis van Mango's criteria omschreven kan worden als een heuse economie op zichzelf. In Antiochië en Alexandretta bestond de mogelijkheid om rauwe zijde te kopen, maar dit was alleen toegestaan aan leden van de zijdegildes. Dit product mocht ook niet in deze steden doorverkocht worden aan niet-leden. Dit was alleen in Constantinopel toegestaan vanuit pakhuizen van de staat. Ook bestond er een verbod op het verkopen van hout aan moslims om zo de bouw van islamitische oorlogsschepen te beperken. In de hoofdstad en grenssteden, waaronder Antiochië, waren ambtenaren aangesteld om export van hout richting islamitische gebieden tegen te gaan. Deze wet werd soms zelfs op anderen dan Byzantijnse onderdanen gehandhaafd. Zo werden in 971 in de haven van Constantinopel drie Venetiaanse schepen in brand werden gestoken die met een voorraad hout op het punt stonden uit te varen naar de islamitische Noord-Afrikaanse steden Mahdiyya en Tripoli.⁶¹ Ook graan was een product waarover de Byzantijnse staat controle wenste te hebben. Dit was echter vanwege het gemis van het staatstransport in de grensregio's lastiger te realiseren. De graanimport en -export was in de grensgebieden niet in handen van staatsambtenaren maar van particulieren. Dat bemoeilijkte voor de lokale gouverneurs en ambtenaren het toezicht alsook de bevoorrading van de steden. Dat bevoorrading een probleem was blijkt ook uit *Taktika* van Nicephoros Ouranos, een tiende-eeuws handboek voor militaire

⁵⁹ Oikonomides, 'The Role of the Byzantine State in the Economy', 984-988.

⁶⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, vert. G. Moravcsik en R.J.H. Jenkins (Washington 1967) 233-246.

⁶¹ Laiou, 'Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries', 724.

tactieken: “Our people dwelling in the frontiers, greedy for grain, would supply them in great quantities”⁶², waarmee hij doelt op Byzantijnse soldaten in een fort nabij de grens die graan kochten van islamitische handelaren omdat hun graanvoorraden leeg waren. Andere producten waar de Byzantijnse staat in de periferie toezicht op wenste te hebben waren goud, juwelen, parels en zilver. Hoe de regulering van handel in deze producten in zijn werk ging is niet bekend, maar aannemelijk is dat dit met eenzelfde ambtelijk apparaat gebeurde als met de regulering van hout.⁶³

Aleppo was weliswaar een vazalstaat en daarmee niet officieel Byzantijns grondgebied, maar ook hier was de controle van de Byzantijnse staat op de commercie in de grensregio zichtbaar. De belangrijkste handelsroutes die rondom Aleppo de Byzantijns-‘Abbasidische grens doorkruisten trokken door Aleppo. In tegenstelling tot de omgeving van Antiochië waren *funduqs* en *pandocheions* schaars in dit gebied en voor overnachting en opslag waren handelaren daardoor aangewezen op Aleppo. In de stad waren Byzantijnse douaniers gestationeerd die als taak hadden de import en export van bepaalde producten over de Byzantijnse grens te controleren. Het ging voornamelijk om dezelfde producten als in Antiochië, zoals goud, zilver, rauwe zijde, andere fijne textiel, juwelen en parels. De controle en regulering van in- en uitvoer van andere handelswaar behoorde niet tot het takenpakket van de douaniers. Wel werd over alle andere import en export belasting geïnd, zoals dat overal in het rijk bij wet bepaald was.⁶⁴ Noemenswaardig is dat ondanks de nabijheid van de Byzantijns-islamitische grens, er geen maatregelen zoals handelsembargo’s of weigering van specifieke groepen handelaren als direct gevolg van oorlogsgeweld of spanningen terug te vinden zijn in Byzantijnse administratie en wetsboeken.

Naast de genoemde producten, de douaniers in Aleppo en de geringe staatscontrole in Antiochië had de Byzantijnse staat nauwelijks invloed op commercie in de oostelijke periferie. Dit is niet volledig te wijten aan de beperkte mogelijkheden die de gouverneurs tot hun beschikking hadden, maar ook aan de Byzantijnse en ‘Abbasidische perceptie van grenzen. Langs grenzen waren forten en hun garnizoenen de verpersoonlijking van de imperiale controle over het gebied, maar buiten deze imperiale kernpunten om was een grens niet meer dan een politiek-ideologisch voorgestelde lijn. Grenzen waren imaginaire lijnen door een regio waar de inwoners merendeel van de tijd niet door zullen hebben gehad tot welk rijk of gebied ze nou

⁶² Nikephoros Ouranos, *Taktika*, in: McGeer, Eric ed., *Sowing the dragon's teeth. Byzantine warfare in the tenth century* (Washington, D.C. 1995) 88-163, aldaar 154-157.

⁶³ Laiou, ‘Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries’, 723-725.

⁶⁴ Shepard, ‘Holy land, lost lands’, 511; Laiou, ‘Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries’, 724-725.

precies behoorden. De realiteit van grenzen was van toepassing op keizers, kaliefen, legers, gouverneurs en andere lokale politieke elites, maar niet op de ‘gewone’ bevolking.⁶⁵ Zoals het voorbeeld van de Byzantijnse soldaten die graan kochten bij islamitische handelaren aantoont konden personen en goederen relatief gemakkelijk de grenzen oversteken.⁶⁶ In Constantinopel was de situatie bijna tegenovergesteld. Om deel te nemen aan de commerciële en economische wereld van de stad moest men binnen de muren geraken; realistische grenzen waar bewakers en douaniers niet vermeden konden worden. Hier werden handelaren op basis van hun plek van herkomst verwezen naar een *pandocheion*. Zij konden zich, met uitzondering van de handelaren in de Syrische *mitaton*, vrij door de stad bewegen, maar waren wel verplicht om hun handelswaar op te slaan in de *pandocheions*. Zodoende konden Byzantijnse ambtenaren belasting heffen over hun producten en konden zij toezicht houden op de import en export van enkele waardevolle producten.

Conclusie

‘Praise be to God, who made us to love what is in the hands of others, and others to love what is in our hands, so that trade is feasible, and with it mutual advantage and the possibility of communal life.’⁶⁷, luidde het citaat van Al-Djahiz (d. 869) aan het begin van deze thesis. Niet alleen handelaren, boeren en gewone burgers zagen de voordelen van handelen met andere volkeren en regio’s in, maar ook keizers, kaliefen en andere heersers. Ondanks het feit dat de Byzantijnen en Arabisch-islamitische rijken vanaf halverwege de zevende eeuw tot aan de val van het Byzantijnse Rijk in 1453 met elkaar in oorlog verkeerden, vertegenwoordigden de Byzantijns-islamitische handelsrelaties een groot deel van de oostmediterrane commerciële wereld. Islamitische handelaren werden in Byzantijnse steden niet geweerd door de keizerlijke staat en vice versa. In het onderzoek is gezocht naar antwoorden op de vraag hoe de Byzantijnse staat omging met de instroom van handelaren afkomstig uit islamitisch gebied, en of het verloop van de Byzantijns-islamitische oorlogen enige invloed had op de Byzantijns-islamitische handelsrelaties. Vanwege de omvang van het onderzoek was eenzelfde studie naar de situatie in islamitische gebieden ter vergelijking met de Byzantijnse situatie niet haalbaar. Hier liggen nog zeker mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

⁶⁵ Sinopoli, ‘The Archeology of Empires’, 160-165.

⁶⁶ Shepard, ‘Holy land, lost lands’, 514.

⁶⁷ Pellat, *The Life and Works of Jahiz*, 44.

Op basis van het herziene *core-periphery model* lag de focus van het onderzoek op twee verschillende steden. Binnen het onderwerp van deze thesis houdt dat in dat bevindingen in onderzoek naar commerciële regulering in het imperiale centrum niet per definitie van toepassing zijn op de provincies van het rijk. Zoals Holmes beargumenteerd is het mogelijk dat in provincies *alternative centres* in de praktijk de politieke macht uitvoerden en niet het imperiale centrum. Om deze redenen dient de situatie in Constantinopel vergeleken te worden met de situatie in een *alternative centre*, Antiochië. Ook werd onderzocht of handel in de behandelde gebieden een privé of staatsaangelegenheid was, of veranderingen in de intensiteit van de Byzantijns-islamitische oorlogen invloed hadden op de status van handelsrelaties, en of er onderscheid werd gemaakt tussen de islamitische handelaren op basis van hun gebied van herkomst.

Gesteld kan worden dat de Byzantijnse staat als gevolg van de Byzantijns-islamitische oorlogen enige controle wenste te hebben over islamitische handelaren in Byzantijnse steden. Commercie en oorlog lijken over het algemeen echter los van elkaar te hebben gestaan. In Constantinopel werden ook handelaren uit andere gebieden in *pandocheions* geplaatst, geen locaties specifiek voor één groep zoals de *mitatons* dat waren voor islamitische handelaren, maar desalniettemin ook gebouwen waar de in- en uitstroom van handelaren en producten gecontroleerd plaatsvond. In de negende eeuw werd in de hoofdstad de ‘Syrische *mitaton*’ gebouwd. Dit was weliswaar om een specifieke groep islamitische handelaren te onderscheiden van de rest, maar vooral als gevolg van de belangrijke plaats die Syrische handelaren in de waardevolle zijde-economie innamen. In mindere mate was dit, zoals het extra strenge toezicht op deze *mitaton* insinueert, als gevolg van Byzantijns-‘Abbasidische oorlogsspanningen. Zoals vermeld zou de angst voor spionageactiviteiten van Syrische handelaren van invloed kunnen zijn geweest op het besluit om hen een eigen *mitaton* toe te kennen waar zij onder extra toezicht stonden, maar hier zijn geen harde bewijzen voor.

In Antiochië bestond niet zoals in de hoofdstad een uitgebreid systeem van *pandocheions* en *mitatons*. De enige noemenswaardige staatsinvloed in de regionale commercie was de controle van import en export van enkele waardevolle producten, zoals goud, zijde en juwelen. Hiervoor waren in Antiochië en Aleppo douaniers aangesteld, maar dezen hielden zich niet bezig met andere producten. Ook lijkt er geen onderscheid te zijn gemaakt tussen islamitische en andere groepen handelaren in Antiochië. Voor zover als dat duidelijk werd uit de primaire bronnen werden handelaren niet toegewezen aan specifieke *pandocheions*. Commercie in de oostelijke periferie speelde zich grotendeels af buiten de invloed van de staat om. Daarnaast lijken Byzantijns-islamitische oorlogsverhoudingen nauwelijks tot geen invloed

te hebben gehad op de omgang van Byzantijnse ambtenaren met islamitische handelaren in Antiochië en Aleppo.

Tenslotte kan geconcludeerd worden dat de Byzantijns-islamitische oorlogen en Byzantijns-islamitische handelsrelaties twee aparte werelden waren. Hoewel in Constantinopel enige connecties aan te tonen zijn tussen de twee werelden, lijken zij in de periferie overwegend gescheiden te zijn gebleven. Economische sancties als gevolg van oorlog werden met uitzondering van het handelsembargo van Basileios II niet ingevoerd door de Byzantijnse staat. Of de Arabische staten net zo te werk gingen, is mogelijk onderwerp van een vervolgonderzoek. Er is ontzettend veel primair bronmateriaal afkomstig uit de Arabische middeleeuwse wereld, en het aantal blijft met recente en toekomstige vertalingen, opgravingen en onderzoeken alsmaar groeien.

Bibliografie

Primaire bronnen:

Al-Qaddumi, Ghada al-Hijjawi, *Book of Gifts and Rarities: Kitab al-Hadaya wa al-Tuhaf* (Cambridge 1966).

Das Eparchenbuch Leons des Weisen (Book of the Prefect), vert. J. Koder (Wenen 1991).

Hudud al-Alam: The Regions of the World, vert. V. Minorsky (Oxford 1937).

Ibn al-‘Adim, *Bughyat al-talab fi tarikh Halab* (Damascus 1988).

Ibn al-Fakih al-Hamadani, *Description of the Land of the Byzantines*, vert. E.W. Brooks in ‘Arabic lists of Byzantine themes’, *JHS* 21 (1901) 72-77.

Ibn al-Farrā’, *The book of messengers of Kings (Kitāb Rusul al-mulūk) of Ibn al-Farrā’*: *Diplomacy in the early Islamic world: a tenth-century treatise on Arab-Byzantine relations*, Maria Vaiou ed. (Londen 2015).

Ibn Khordadbeh, *Kitab al-Masalik wa ’l-Mamalik*, vert. M.J. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* VI (1889).

Ouranos, Nikephoros, *Taktika*, in: McGeer, Eric ed., *Sowing the dragon’s teeth. Byzantine warfare in the tenth century* (Washington, D.C. 1995) 88-163.

Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, P. Lemerle ed. (Parijs 1978-80).

Secundaire bronnen:

Abulafia, David, *The great sea: a human history of the Mediterranean* (New York 2011).

Bennison, Amira K., *The Great Caliphs: the golden age of the ‘Abbasid Empire* (2009).

Constable, Olivia Remie, *Housing the Stranger in the Mediterranean World: Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages* (2003).

Eger, A. Asa, ‘The Archeology of Medieval Islamic Frontiers: An Introduction’ in: A. Asa Eger ed., *The Archaeology of Medieval Islamic Frontiers: From the Mediterranean to*

- the Caspian* (2019) 3-28.
- El-Cheikh, Nadia Maria, *Byzantium viewed by the Arabs* (Londen 2004).
- Goitein, S.D., 'The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Mediterranean Social History', *Journal of the American Oriental Society* 80:2 (1960) 91-100.
- Grunebaum, G. von, *Medieval Islam* (1964).
- Hodges, Richard en David Whitehouse, *Mohamed, Charlemagne and the Origins of Europe* (1983).
- Holmes, Catherine, 'Provinces and Capital' in: Liz James ed., *A companion to Byzantium* (Chichester 2010) 55-66.
- Horden, Peregrine, en Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea* (2000).
- Jacoby, David, 'Byzantine trade with Egypt from the mid-tenth century to the Fourth Crusade' in: Jonathan Sheppard ed., *The expansion of orthodox Europe* (2007) 107-159.
- Kennedy, Hugh, 'Antioch: from Byzantium to Islam and back again' in: J. Rich ed., *The City in Late Antiquity* (1992) 181-198.
- Kennedy, Hugh, 'Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid eleventh century' in: J. Shepard en S. Franklin eds., *Byzantine Diplomacy* (1992) 133-143.
- Kennedy, Hugh en J.F. Haldon, 'The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organization and society in the borderlands' (1980) in: Hugh Kennedy, *The Byzantine and early Islamic Near East* (2006) 79-116.
- Laiou, Angelika, 'Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries', in: Angelika Laiou ed., *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century* (2002) 697-759.
- Mango, Marlia Mundell, 'Byzantine trade: local, regional, interregional and international' in: Marlia Mundell Mango ed., *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries: The archeology of local, regional and international exchange, Papers of the Thirty-eight Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004* (2009) 3-14.
- Obolenski, Dimitri, 'Byzantine Frontier Zones and Cultural Exchanges' (1971), in: Dimitri Obolenski, *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe* (1982) 303-313.
- Oikonomides, Nicolas, 'The Role of the Byzantine State in the Economy', in: Angelika Laiou ed., *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century* (2002) 973-1058.

- Pellat, Charles, *The Life and Works of Jahiz*, vert. D.M. Hawke (Londen 1969) 44.
- Pirenne, Henri, *Mohammed and Charlemagne* (1937).
- Pryor, John en Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of the Dromon: The Byzantine Navy ca. 500-1204* (2006).
- Randall, Ian, 'Conceptualizing the Islamic-Byzantine Maritime Frontier', in: A. Asa Eger ed., *The Archaeology of Medieval Islamic Frontiers: From the Mediterranean to the Caspian* (2019) 80-102.
- Reinert, Stephen W., "The Muslim Presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations", in: Hélène Ahrweiler and Angeliki E. Laiou, *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire* (Washington 1998) 125-150.
- Sevcenko, Ihor, 'Constantinople Viewed from the Eastern Provinces in the Middle Byzantine Period', *Harvard Ukrainian Studies* 3:4 (1979) 712-747.
- Sevcenko, Ihor, 'Was there Totalitarianism in Byzantium? Constantinople's Control over its Asiatic Hinterland in the Early Ninth Century' in: C. Mango en G. Dagron, eds., *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot 1995) 91-108.
- Shepard, Jonathan, 'Holy land, lost lands, *Realpolitik*. Imperial Byzantine thinking about Syria and Palestine in the later 10th and 11th centuries', *Al-Qantara* 33:2 (2012) 505-545.
- Sinopoli, Carla M., 'The Archeology of Empires', *Annual Review of Anthropology* 23:1 (1994) 159-180.
- Thomas, N., *Entangled Objects: Exchange, Material Culture, and Colonialism in the Pacific* (Cambridge 1991).
- Whittaker, C., *Frontiers of the Roman Empire* (Baltimore 1994).